

GÁL LÁSZLÓ

## Előzmény — vagy a gondolat újrafelfedezése

1. Az emberi gondolkodás történetében számtalan gondolattal (elmélettel) találkozhattunk eddig. De miként lehetséges az, hogy minden „új” gondolatot csak úgy tudunk megalapozni, ha az emberi gondolkodás történetét visszapergetve, az előzményekért legalább Platónig vagy Arisztotelészig nyúlunk vissza? A kibernetikát rendszerint már az ókori görögöktől származtatjuk, a lélektant Arisztotelésztől, a geocentrikus elméletet Arisztarkhosztól és így tovább. Alapos keresés után bárki és bármikor találhat magának „precedenst”. Az előzmények felmutatása a kutató, gondolkodó számára mintegy önigazolásul szolgál: növeli egyéni, személyes biztonságát a még ismeretlen dolgok ijesztő félhomályában. Valahányszor idézetekre támaszkodunk, vagy saját elméletünk igazolására elődeink idevágó munkáit sorakoztatjuk fel, ezzel — részben — felmentjük magunkat a bizonyítás kényszerére alól. *Nem nekünk* kell bizonyítanunk, hiszen ott a név, a tekintély, amely már önmagában is bizonyít. S a bizonyítás kényszerével együtt elhárítjuk magunktól a tudományos felelősséget is.

Az önigazolás — fordított arányban megtett út: jelenkori, kortársi pillantás az elődök felé. De viszonzozza-e a megelevenített előzmény fürkésző pillantásunkat? Hogyan néz vissza ő, a „nagy előd” felénk, figyelmes utódai felé? Ha elfogadjuk, hogy a valóságnak tárgyi léte van hozzánk viszonyítva, tehát önálló törvényei vannak, a valóság oksági láncolatait csakis meghatározott feltételeket tiszteletben tartva ismerhetjük meg. Ezért van az, hogy ha egyszer feltártuk valamely jelenség valódi (ellenőrizhető és ismételten alkalmazható) szükségszerűségét, felismerésünk az idő múlásától függetlenül helytállóan minősül. Az euklideszi geometria párhuzamossági posztulátuma vagy az emelő törvényei bizonyos megszorításokkal ma is érvényesek. Érvényüket senki sem vonja kétségbe, hiszen ellenőrizhető és reprodukálható voltak bárki számára hozzáférhető.

De ami egy bizonyos korban mindenki számára nyilvánvaló, az nem biztos, hogy a későbbi korok számára is megőrzi érvényét. A XIX. század első felében például a fajok evolúcióját még az ún. katasztrófaelmélettel magyarázták. Ennek értelmében: az élővilág fejlődése „katasztrófák” (fajok eltűnésének és újraeledésének) sorozata. A darwini evolúcióelmélet aztán egy csapásra új magyarázattal állt elő, a katasztrófaelméletet pedig mint valótlanul igen hamar „elfelejtettük”.

Vannak ennél kalandosabb sorsú „elméleteink” is. Egyeseket az emberi gondolkodás az idők folyamán „elejt”: éppen mellőzésük, a társadalmi tudat krónikus feledékenysége teszi lehetővé, hogy időnként újra megtaláljuk vagy újra keressük az előzményeket. Ahhoz, hogy valamely gondolat időálló legyen, objektív formát kell öltenie, tárgyasulnia kell. Ha ez nem történik meg, az anyagi forma híján maradt gondolat örökre elvész. Nincsenek előzmények, a gondolatot újra fel kell fedezni. Pusztá tárgyi formája azonban nem biztosítja önműködően valamely gondolat fennmaradását. A híres alexandriai könyvtár az ókorban például porig égett, s elpusztulása az emberi kultúra hatalmas veszteségét jelentette. Valószínű, hogy az ókori filozófia „korpusza” a ma ismertnél jóval nagyobb volt, a fennmaradt szövegeknél talán jelentősebb művek is születtek. A mai gondolkodók számára mégis az írásban rögzített művek jelentenek hivatkozási alapot, egyszerűen azért, mert a többit vagy nem ismerjük, vagy nem maradtak fenn, vagy még nem kerültek elő. A művek ugyanis hatékonyak kell lennie ahhoz, hogy precedenst szolgáljon. Hatás nélkül éppúgy nincs gondolat, mint ahogy befogadás nélkül sincs műalkotás. (A willendorfi Vénuszhoz hasonló vagy nála sikerültebb számtalan műalkotás készülhetett az ókorban — de mivel nem ismerjük őket [elpusztultak vagy még nem találtuk meg], számunkra mégis ez a szobor marad a legkifejezőbb antik műalkotás.)

2. A fentiek a köznapi tudatra is vonatkoztathatók. Meglepődéssel vehetjük tudomásul, hogy a központi tudat híres „szívproblémájának” (szerelem, lélek,

fájdalom, vágy) is van előzménye: Arisztotelész még úgy tudta, hogy a lélek a szívben lakozik. Ma is él az ősi szokás, hogy az élettelen tárgyakkal lelket tulajdonítunk (s nevet adunk), az ünnepek ősi szokásrendszere ma is megőrizte közösségformáló, összetartó erejét. Szenvedésünknek, akárcsak évezredekkel ezelőtt, ma is a sirás ad formát.

Idők múltával a köznapi tudat részévé vált számos olyan kérdés, amely egykor csak a gondolkodás kiválóságait foglalkoztatta. De a köznapi tudatba átment kérdések nem szegényítik el a rendszerezett tudatot. Ez utóbbi folyamatosan újratermeli önmagát, sőt felfedezésekkel, magyarázatokkal bővül ki, így mindig meg tudja tartani viszonylagos „előnyét” a köznapi tudathoz viszonyítva. A köznapi és rendszerezett tudat éppen ezért sohasem fed egymást. Még akkor sem, ha ma már szinte mindenkinek megvan a lehetősége arra, hogy ne csak részesüljön a rendszerezett társadalmi tudatban (a kommunikációs eszközök segítségével), hanem akár aktív részt is vállaljon a rendszerezett tudat bővítéséből.

A köznapi tudat meghatározottságai között mindenképpen rendkívül fontos szerepe van az időnek. Az eddigi példákért elmúlt vagy régmúlt korokba nyúlunk vissza. Példaválasztásunk így nem tette lehetővé, hogy kiemeljük a XIX. századnak a köznapi tudathoz fűződő sajátos viszonyát. A korábról származó köznapi tudattartalmak ugyanis olyan strukturális viszonyba léptek egymással, hogy — úgy tűnik — minden újításnak ellenáll. Az új befogadásában ezért a XIX. században sokkal nagyobbak bizonyult a köznapi tudat ellenállása, mint a rendszerezett tudaté. Bár már a XIX. század előtt kialakultak azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek a köznapi tudatot a rendszerezetthez közelítették (pl. könyvnyomtatás). Ez a folyamat korunkban minden eddigit meghaladó méreteket öltött. A köznapi tudat időben mégis közelebb áll a régebbi korokhoz, mint a rendszerezett tudat.

3. Vizsgáljuk most meg behatóbban, hogyan lehettek fel például a kommunikációelmélet és a differenciális lélektan előzményei egy olyan szerzőnél, aki látszólag elfogadja a nyelvek sokféleségének hagyományos, vallásos magyarázatát. Dante Alighieri *De vulgari eloquentia* (A nép nyelvén való ékesszólásról) című 1305 körül keletkezett művéről van szó. (Latin kiadása: 1577.) A „Bábel tornya” magyarázatot röviden így lehetne összefoglalni: Bábel tornyának építéség az emberek egy nyelvet beszéltek, de Isten haragja szétszórta őket, és az emberek a világ különböző tájain különböző nyelveket kezdtek használni. Ez a magyarázat mai szemmel naivnak vagy inkább a vallási dogmával kötött kompromisszumnak tűnik. Más helyen azonban, ugyancsak Danténál, a következőket találjuk: „Ha tehát a nyelv ugyanannál a népnél megváltozik, ahogy mondtuk, s ez az idők során folyamatosan kell hogy megtörténjen, és semmiképpen sem állapodhat meg, akkor elengedhetetlen, hogy ez a változás az egymástól elválasztottaknál és az egymástól távol lakóknál különbözőképpen menjen végbe.” (I. m. I. 421—426.) Az idézett részletben egyaránt megtalálható a nyelvi fejlődés történetiségének, valamint az ebből fakadó diverzifikációnak a gondolata. Dante szerint az emberi beszéd arra való, hogy „elménk gondolatát másoknak feltárjuk”. (I. m. I. 45—46.) „Szükséges volt tehát — folytatja Dante —, hogy az emberi nem a gondolatok egymás közötti cseréjével valami ésszerű és érzékelhető jelet mondhasson a magáénak. (I. m. I. 103—105.) Ésszerűnek itt Dante az „észtlő valót” tekinti. A nyelv valódi szükségszerűsége tehát szerinte a közlés maga. Az emberi beszédet, a közléscserét lehetővé tevő jel kettős természetű: egyrészt anyagi, másrészt pedig információt hordozó. (A modern információelmélet ehhez még nozzáadja, hogy az információ közlése energiaközléssel is jár.)

Az ember tehát jelek segítségével kommunikál. De miért nem beszélnek az állatok? Mert „csupán természetes ösztön vezeti őket. Az egyazon fajtához tartozó állatoknak egyformák a tetteik és a tulajdonságaik. És ily módon önmaguk révén ismerik meg a többieket.” (I. m. I. 65—68.) Vagyis: abszolút hasonlóság esetén mindig csak ugyanazokat a jeleket közölhetjük, és ennek következtében nincs információ, vagy legalábbis a közölt információ mennyisége megközelíti a zérust. Ezért nincs szükség az állatoknak a beszédre, és éppen ezért nélkülözhetetlen a beszéd az ember számára. Az emberek ugyanis Dante szerint különböznek egymástól ítélőképességben, a dolgok közötti választani tudásban és az elhatározásban is. Modernebb megfogalmazásban: az emberek az intelligencia, a jellem és az akarat szempontjából különböznek. Amennyiben pedig az emberek különböznek egymástól, vagyis *nem* „önmaguk révén ismerik meg a többieket”, hanem Dantét parafrazálva: inkább mások révén ismerik meg önmagukat, a közlendő információ már több, mint zérus, mert van mit kommunikálni. Dante a vallási dogma előzményeire hivatkozik, de ugyanakkor mai modern elméletek előzményei találhatók meg benne.

4. A fentiek alapján arra a következtetésre juthatnánk, hogy az emberi gondolkodás története nem más, mint bizonyos gondolatok és törvények folytonos újrafelfedezése. Tehát az emberi gondolkodás útja olyan ördögi kör, amelyből nem lehet kitörni: a gondolatok sorozatosan visszatérnek önmagukhoz. Az emberiség évezredek története folyamán a fenti érvelés szerint minduntalan visszakanyarodott az előzményekhez: tulajdonképpen egyebet sem tett, mint hogy megismételte a már egyszer feltárt törvényeket és gondolatokat.

Igen ám, de egy bizonyos elméleti konstrukció belső logikája vagy a haladás objektív ténye arra szorít bennünket, hogy időnként új előzményeket keressünk. Különböző korok egy-egy gondolatra (problematikára) különféleképpen érzékenyek. A XIX. század például feltűnően „érzékeny” volt az evolúció kérdésére. Vagy ilyen értelemben beszélhetünk századunk nyelvközpontúságáról. Amikor egy adott időszakra jellemző „korérzékenység” megváltozik, az „új korszellem” rögtön előzmények után kutat. Úgy tűnik, egy-egy korban többféle gondlatkörre (problematikára) is található precedens. Éppen csak időszerűtlennek, elhanyagolhatónak, szubkultúrához tartozónak tekintették eddig az illető gondolatot.

A gondolat újrafelfedezése tehát mindig egy adott kontextust feltételez: ez a kontextus hívja elő magát a felfedezést. Ugyanakkor új meghatározottságokat is kölcsönöz az adott kérdésnek: új összefüggésekbe állítja azt. Tulajdonképpen ennek köszönhető, hogy a gondolat néha teljesen újszerűnek, alapvetően másnak hat. Így váltak a klasszikus mechanika mozgástörvényei például a relativitáselmélet speciális esetévé, s ezzel mintegy más dimenzióba kerültek át.

Az „újszerűségek” és „másságok” létrehozásában nagy szerepe van a nyelvnek. A valódi szükségszerűségek felismerése és fennmaradása az emberi gondolkodás történetében nagyrészt a nyelv segítségével valósulhatott meg. A gondolatot a tárgyasült nyelv teszi hozzáférhetővé, hatásképessé, azaz időtől függetlenné. Nem lehetünk tudatában semmilyen valódi szükségszerűségnek a nyelven kívül; nyelvünket vesztesé gondolatainkat senkivel sem közölhetjük. Am ahhoz, hogy valaki alkotó módon részt vehessen a társadalmi tudat alakításában, előbb szocializálnia kell, vagyis: másokkal közös nyelven kell beszélnie. Ha a kommunikációnak vannak közös előfeltételei, az egyénnek módja lesz elsajátítani a nyelvben tárgyasült társadalmi tudattartalmakat, illetve ezek egy részét. Mivel a társadalmi tudat létezésében megelőzi az egyénit, vagyis léteznek gondolatok, még mielőtt mi megszülettünk volna, egyfajta „nyelvi ontológiáról” is beszélhetünk. Mivel az egyén csak egy kicsiny hányadát sajátítja el a társadalmi tudatnak, fennáll annak a lehetősége, hogy ne találjon rá az előzményekre. Ha többnyire mégis előzményekre talál, ez azért van, mert a társadalmi tudat szférája túlnő az egyénen (valamely gondolat meglepte nem köthető mereven konkrét, egyedi emberekhez).

5. A precedens alapkérdése a következő: lehetséges-e az emberi gondolkodás történetében előzmény nélküli mozzanat? Megszakadhat-e az előzmények újrafelfedezésének sorozata, az egyén megelőzheti-e korát olyan gondolatokkal, amelyeknek nincsenek előzményei? Valamely zseniális egyén fellépése cezúrát jelenthet-e a gondolkodás történetében? A megszakitottsági mozzanatot nehéz elgondolni. A kimagasló egyéni gondolat mindenesetre új problematikát tesz időszerűvé egy koron belül, és hozzájárul ennek egyedítéséhez. Az új problematika olyan kérdéseket foglalhat magában, amelyeket már korábban feltettek, de akik felvetették, azoknak nem álltak rendelkezésükre azok az anyagi és elméleti eszközök, amelyek segítségével e kérdéseket meg is oldhatták volna. Más esetekben a kor saját fejlettségi szintjén „kitermeli” azokat a kérdéseket, amelyek lényegében előzmény nélkülieknek tekinthetők. Az új problematika megválaszolása azután a soron következő „zsenire” vár. Az is előfordulhat azonban, hogy egy arra hivatott tudományos közösség, a kutatók „láthatatlan kollégiuma” még nem készült fel az újszerű válasz befogadására, ebben az esetben a befogadás elhúzódik, mintegy „túl-nő” azon a koron, amely az újszerű választ magából „kitermelte”.

Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy ez esetben nem az egyén előzi meg korát, hanem a kor nem tud lépést tartani az egyénnel. Az emberi gondolkodás története számtalan példával tanúsítja, hogy ez a „lemaradás” csak időleges. A rendszerezett megoldások előbb-utóbb mindig átkerülnek a köznapi tudatba.

6. Tévednénk, ha az emberi gondolkodás történetét kizárólagosan a „nyelvi ontológia” összefüggésében tárgyalnók. A teljesség megköveteli, hogy megemlítsük a társadalmi tudat más formáit is. A „nyelvi ontológiának” alárendelt társadalmi tudatformától leginkább elütő tudatforma kétségkívül a művészet. Esetében lehetetlen a „nyelvi ontológiáról” mint folyamatos fejlődési tényezőről beszélni, mert kommunikációs előfeltételei más jellegűek. Viszont a művészi tudatforma folyamatos történelmi fennmaradása tény. Maga a műalkotás az a közeg, melynek révén a művészet folytonosságra tesz szert, s megvalósítja saját történetét. Persze

ez nem vonatkozik a nyelv segítségével tárgyiasuló művészetekre. Ugyanakkor egyik művészeti ág sem vonhatja ki magát a befogadás törvényei alól.

Az értékes műalkotásokat mindig egyediségükért tekintjük kiválóknak, de ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy stílusirányzatokat vagy összefüggéseket leljünk fel köztük. Tulajdonképpen ezért találhatunk precedenst a művészetekben. A művészeti előzmény mechanizmusai teszik érthetővé, hogy az expresszionizmus miért Van Gogh festészetében ismert önmagára, vagy August Rodin miért vonzódott az antik és a középkori szobrászathoz.

7. Mi teszi időállóvá a központi tudatot, és mi teszi lehetővé folyamatos bővülését? Az egyik meghatározottságra utalunk már: a rendszerezett tudatból bizonyos tartalmak átkerülnek a köznapitudatba. Másfelől a köznapitudat a mindennapi léthez kötődik a legszorosabban. Ezért a köznapitudat átmentésében egyrészt a nemzedéki „emlékezés”, másrészt az egyéni szubjektivitás játszik kiemelkedő szerepet. A leggyakoribb ilyen jellegű tartalmak a hagyományok, szokások és szertartások. Mindezek jelen vannak az egyén—család, egyén—csoport, egyén—társadalmi réteg stb. viszonyokban, és e viszonyok révén hagyományozódnak egyik nemzedékről a másikra. De az új nemzedékek is kitermelik a maguk sajátosságait. Ez viszont mindig elsősorban a meglévőhöz való viszonyításból adódik. A meglévő pedig állandó fejlődésben van. Ezért beszélhetünk a folytonosság és megszakítottság együttes jelenlétéről, és ezért lehet közös vonásokat találni különböző korok köznapitudata között.

Mivel a köznapitudat tartalmai biztosítják a mindennapi élet hatékonyságát, és mivel a mindennapi élet anyagi oldala állandó változásban van, az emberket életük során környezetük mindig új és új oldalairól veszi igénybe. Az újfajta, másfajta igénybevétel viszont egyben folytonos bővülést, állandó minőség felhalmozást is eredményez.

8. A rendszerezett tudat és a köznapitudat mindig is élt precedensekkel. Volt rá eset, hogy az előzményt csak az „új” gondolat megfogalmazása után fedezték fel. Az előzménykeresők mindig megtalálják a módját annak, hogy miben és hogyan vegyék vagy ne vegyék igénybe az emberi gondolkodás e sajátos „visszapillantó tükrét”, miben és hogyan szakítsanak vagy ne szakítsanak az előzményekkel.



Törös Gábor: Einstein